

בדין "בעליו עמו" בסוגיית השואל

כב, יג-יד אִם-בְּעַלְיוֹ עִמּוֹ לֹא יִשְׁלַם

"וְכִי-יִשְׁאַל אִישׁ מֵעַם רְעֵהוּ וְנִשְׁבַּר אוֹ-מֵת בְּעַלְיוֹ אֵין-עִמּוֹ שְׁלָם יִשְׁלַם". רש"י פירש (בד"ה וכי ישאל): בא ללמדך על השואל שחייב באונסין, עכ"ל. ואמנם ההלכה גם ידועה וגם ברורה, שהרי השואל "כל ההנאה שלו", ולכן על פי קנה המידה שכבר ראינו (במאמר הקודם) אודות הקשר והמתאם שבין מידת ההנאה ובין מידת ההתחייבות שהשומר לקח על עצמו, ברור שלעומת השומר שכר (פסוקים ט-יב) הפטור (ע"י שבועה) במקרה ש"מת או נשבר", חייב בו השואל. וגם פשוטו של מקרא הכתוב בצורת 'לא זו אף זו' מציין כי השומר שכר פטור לא רק באונס של מת אלא אף במקרה של נשבר, ואילו השואל חייב לא רק באונס של נשבר אלא אף במקרה של מת. אבל דברי רש"י עדיין אומרים דרשני. היכן מצא רש"י את הלימוד ששואל חייב באונסין במלים "וְכִי-יִשְׁאַל"? ! אילו היה הד"ה "וְכִי-יִשְׁאַל" וגו', היה אולי מקום לומר שכוונת רש"י בבחינת זיל בתר סיפא, אל "שְׁלָם יִשְׁלַם". אבל גם אז היה קשה מדוע רש"י התבסס על הרישא של הפסוק כאשר הלימוד הוא מן הסיפא! ?

נראה לומר בעומק דברי רש"י, שקשה היה לו למה נקט הכתוב בלשון "וְכִי-יִשְׁאַל אִישׁ מֵעַם רְעֵהוּ", כאשר אצל השומר חנם ושומר שכר ההתייחסות היא "פִּי-יִתֵּן אִישׁ אֶל-רְעֵהוּ", כאשר לפי זה היה צריך להיות אצלנו "וכי ישאל איש אל רעהו". לכן מפרש רש"י שהלשון "יִשְׁאַל" המפנה אל השואל, באה ללמד את סיבת ה"שְׁלָם יִשְׁלַם", והוא שהוא השואל במרכז הדיון, כאשר הוא אשר 'כל ההנאה שלו'. ונראה שיסוד דברינו נמצא במכילתא על אתר, על פי פירוש הגאון המלבי"ם. וזה לשון המכילתא: "וְכִי-יִשְׁאַל אִישׁ מֵעַם רְעֵהוּ", נתקן הכתוב לשואל מכלל השומר ואמרו ענין בפני עצמו, עכ"ל. ומבאר המלבי"ם (סעיף קסג):

בהקודמים תפס הלשון "פִּי-יִתֵּן אִישׁ אֶל-רְעֵהוּ", שתלה הענין בהנותן, כי נתנו לשמור. ופה תלה הענין בהשואל ולא אמר "כי ישאל איש אל רעהו", כי לא נתנו לו לצרכו לשמרו, רק לצורך הנשאל. ולכן חייב אף באונסים, כי מחוייב להחזירו לבעליו בכל אופן, כי אינו שומר לצורך הבעלים, רק 'כל ההנאה שלו', עכ"ל.

נראה אפוא, כי ביאור המלבי"ם במכילתא תואם את ביאורנו במלאכת המחשבת של פירוש רש"י.

ההלכה ברורה היא שהשואל חייב באונסים, כאשר הנימוק הוא שכל ההנאה שלו. והנה קבעה התורה יוצא מן הכלל לדין הכללי, והוא הידוע בשם 'שאלה בבעלים'. (פסוק יד) "אִם-בְּעֲלָיו עָמוּ לֹא יִשְׁלֹם". עד כאן בתורה שבכתב, ואילו בתורה שבעל פה מצינו ביאורו (בבא מציעא צד, א): השואל את הפרה ושאל או שכר בעליה עמה, או ששאל את הבעלים או שכרם ואחר כך שאל את הפרה, ומתה - פטור, שנאמר "אִם-בְּעֲלָיו עָמוּ לֹא יִשְׁלֹם", עכ"ל. ובעקבות הכתוב וחז"ל מפרש רש"י ד"ה אם בעליו עמו: בין שהוא באותה מלאכה, בין שהוא במלאכה אחרת. היה עמה בשעת שאלה אין צריך להיות עמה בשעת שבירה ומתה, עכ"ל. והתמיהה גדולה. מה ענין שעת שאלה אצל פטור באונסים שבשעת שבירה ומתה?! וניסח אותה הגאון רבי יאיר בכרך, בעל שו"ת חוות יאיר (סוף סימן רכ"ג) וזה לשונו:

והנה בגוף הדין [של שאילה בבעלים] תמהני כל ימי, אחר ש"פְּקוּדֵי ה' יִשְׁרִים", וכולם נכוחים בטוב טעם וישרים למוצאי דעת, והאריך בהם הרמב"ם ב"ד כללים, וממנו ינקו ולקחו כל הבאים אחריו בטעמי המצוות בנגלה. ומי יתן ואדע לקרב מדבר זה אל השכל! ודומה למה שאמר פלוני (עיי' כתובות נב, א): אילו הוינא התם, אמינא "מְשִׁיב רָעָה תַּחַת טוֹבָה" וגו'. וכי משום שהמשאיל במלאכתו של השואל ילקה באבדון בידי שואל?! כי לולא דברי רז"ל (כך!) לא קשיא, דהיה יכול לפרש פירוש הכתוב "עָמוּ", רצונו לומר אצל דבר שהשאיל לחבירו והיה לו להשגיח עליו, עכ"ל.

העיר הרב בכרך כי הרמב"ם עסק בטעמי המצוות בנגלה, כי דוקא בנגלה אנו עוסקים כאן, בסוגית ד' שומרים בכלל, ודין שאילה בבעלים אצל השואל בפרט. ניחא שיש מצוות שהבנתן בנגלה היא מעבר להשגתנו ("אֲמַרְתִּי אֶחְפְּמָה וְהָיָה רְחֻקָה מִמְּנִי"). אבל כאן בדיני ממונות קא עסקינן, ולא בסוגית פרה אדומה או שעטנז וכדו'. לכן התמיהה של בעל חות יאיר, שדוקא בסוגיא כה מובנת בתורת הנגלה, כגון ההבדלים שבין סוגי השומרים השונים, דוקא כאן נכנס מרכיב שאין לו כל הבנה בתורת השכל האנושי. [ועל סוגי ההבנה את מצוות ה', על פי שבעים

הפנים של כל אחת ואחת, הרחיב את הכתיבה בעל ספר החינוך במצוה צ"ה מצות בנין בית הבחירה יעויין שם בנועם לשונו!].

עתה נשוב לקרב דבר זה של פטור בשאילה בבעלים אל השכל. ומצינו בזה שלוש דרכים שונות, אשר (כפי שנראה להלן) נקודה אחת משותפת לכולן. הראשון אשר עסק בפתרון החידה הוא ספר החינוך (מצוה ס') וזה לשונו: ...ועל ענין שאילה בבעלים שפטור, נוכל לומר לפי הפשט, שהתורה לא חייבה השואל אחר שבעל הכלי או הבהמה עמו, דמכיון שהוא שם [בשמירה על הכלי או הבהמה] ישמור הוא את שלו. ואף על פי שהשואל פטור אף לאחר שהלכו הבעלים מכיון שהיו שם בשעת שאלה, אפשר לתרץ בזה שלא רצתה התורה לתת הדברים לשעורים ולומר אם יהיו שם הבעלים הרבה יהיה פטור השואל, ואם מעט יהיה חייב. וצוה התורה דרך כלל דכל שהבעלים שם בשעת שאלה יהא פטור. וזהו הטעם שאמרו זכרונם לברכה (בבא מציעא צה, ב) שאם היה עמו בשעת שאלה אף על פי שלא היה עמו בשעת שבירה ומיתה פטור. אבל היה עמו בשעת שבירה ומיתה ולא היה עמו בשעת שאלה חייב, כי בתחילת המעשה הענין תלוי... עכ"ל.

הרי לפנינו "לא פלוג" דאורייתא! כאשר המשאיל נמצא עם השואל בזמן העיסוקא, אנו מבינים ש"הוא ישמור את שלו". כלומר, האונס אשר אירע לחפץ או לבהמה, היה כה ברור למשאיל שאי אפשר היה למנוע אותו, ולכן הוא מקבל על עצמו את ההפסד. בעל ספר החינוך מציע כי בהעדר תנאי זה של "בְּעָלָיו עָמו", תמיד מקונן בלבו של המשאיל החשש שאפשר היה למנוע את האונס, ולכן אין הוא מוכן לוותר על ההתחייבות שהשואל קיבל על עצמו לשלם אפילו במקרה של אונס, באשר כל ההנאה היתה שלו. אמנם לפי חישוב זה, אין כל הגיון במה שקבעו חז"ל שהיה עמו בשעת שאילה אין צריך שיהיה עמו בשעת שבירה ומיתה. להיפך! דוקא שעת שבירה ומיתה היא צריכה להיות הגורם הקובע לגבי היחס של המשאיל לאונס שאירע. בכל זאת היסוד של 'נתת דברך לשעורים', הוא הידוע בשם 'לא פלוג', קובע את החלת הדין הזה על כל המקרים של "בְּעָלָיו עָמו". ואמנם קשה לומר שהחינוך קירב את הבנת סוגית 'שאילה בבעלים' אל השכל המשפטי הטהור. הרי בדרך כלל ה'לא פלוג' פועל להרחיב

את החלת דין מסוים מן הנורמה אל החרגי. ואילו לפי דבריו, ה'לא פלוג' פועל להרחיב את החלת הדין מן החרגי (בשעת שאילה) אל הנורמה (שעת שבירה ומיתה)!

נראה לומר כי תשובה שניה לתמיהת החות יאיר מצינו אצל רבינו עובדיה ספורנו. העיון בדבריו, יראה לנו כיצד נזהר הוא מן הקושי שמצאנו בספר החינוך (אשר חיבורו היקר אולי אף היה לנגד עיניו של הספורנו). אנו מקדימים בזה את דברי חז"ל בבבא מציעא (צה, ב): 'השואל את הפרה ושאל או שכר בעליה עמה...'. הרי שפטור שאילה בבעלים נוהג הן כאשר המשאל גם מתנדב ("ושאל") אצל השואל, והן כאשר המשאל עובד אצלו בשכר. הספורנו מתיחס למקרה הראשון, וזה לשונו (ד"ה אם בעליו עמו):

במלאכתו בשעת שאילה. (ד"ה לא ישלם): שסתם משאל בקרוב דעת כזה [כלומר, לא רק שמשאל לו, אלא אף מתנדב לעבוד אצלו בחנם] הוא נותן מתנה על דעת להחזיר. וכיון שלא התנה [שחייב להחזיר על כל פנים] אינו חייב להחזיר אלא כשהיא נמצאת בעין... עכ"ל.

כלומר, מקרה זה של שאילת החפץ יחד עם שאילת הבעלים, מעלה את העיסקה מזו של שאלה סתם החייב באונסין אל זו של מתנה על דעת להחזיר, ללא ההתניה של 'על מנת'. כשם שהחפץ הנדון הוא עתה של השואל עד אשר ('על דעת') יחזירו לנו, כך פטור באונסין (ואפילו בפשיעה עיין שם המשך דבריו) אף כאשר מוכן לקיים את 'על דעת להחזיר' (אלא שאיננו!), ואינו מוגבל לתנאי של 'על מנת להחזיר'. אמנם יודע הספורנו שפטור שאילה בבעלים נוהג גם במקרה של 'או שכר בעליה', כלומר, ללא כל קירוב דעת מיוחד, אלא שזאת יסביר על פי 'לא פלוג'. לשון אחרת: המקרה של 'שאל בעליה' יחד עם הפרה (הוא המקרה של משאל בקירוב דעת המביא לידי מתנה על דעת להחזיר) נתפס על ידי הספורנו כמקובל, כאשר ממנו מקיפים גם את המקרה של 'שכר בעליה' על ידי 'לא נתת דבריך לשיעורין'.

ובדרך הפוכה לגמרי, אם כי על פי אותו עיקרון, מבאר שר התורה ר' מאיר שמחה הכהן מדוינסק במשך חכמה (ד"ה אם בעליו עמו לא ישלם, אם שכיר הוא בא בשכרו) וזה לשונו:

ונראה דטעם שאילה בבעלים פטור, אף אם הוא עושה במלאכה אחרת ואינו אצל פרתו, ואינו במלאכתו [של השואל] רק בשעת

שאלה, לא בשעת אונסין... דלמאן דאמר שוכר פטור על גניבה ואבידה (בבא מציעא ג, ב) פשוט, דאם הבעלים שכור עמו במלאכתו בשעת שאלה, אמרינן שלכן השאילו פרתו עבור [=תמורת] מה ששכרו למלאכתו. והוי כמו שוכר שנותן לו בשאלה עבור השכר שקבל מידו... עכ"ל.

כלומר, הסיפא של הפסוק "אִם-שָׁכִיר הוּא" [המשאיל] "בְּאֵשׁ כָּרוֹ", מלמד ומנמק את הרישא הקובע את דין "בְּעֲלֵיו עָמוּ לֹא יִשְׁלָם" (ואינו בא בכלל ללמד את דין השוכר כפי שפירש רש"י). כלומר, המשאיל הפועל, השאיל את החפץ לחבירו תמורת זאת שהשואל מעסיק אותו במלאכתו, ומספק לו פרנסה. ממילא אין כאן מקרה של 'כל ההנאה שלו', והעיסקה יורדת מזו של שאילה לזו של שוכר, באשר שני הצדדים נהנים, השואל נהנה מן החפץ שקיבל, והמשאיל נהנה מההזדמנות להתפרנס. מובן אפוא, מדוע השואל שאינו אלא שוכר, באשר הוא המעביד של המשאיל, פטור במקרה של אונס.

נשוב חזרה אל 'לא פלוג', שגם המשך חכמה חייב להגיע אליו. כי ניחא במקרה שהמשאיל הוא שכיר אצל השואל. אבל מדוע פטור שאילה בבעלים גם במקרה שהמשאיל אינו שכיר אצל השואל? הרי כאן אין מקום לומר שהעיסקה 'ירדה' מזו של שאילה לזו של שכיר! בעל כרחנו אפוא, לומר כי בזה פועל הכלל של 'לא פלוג', כאשר אצל המשך חכמה המקובל הוא שהמשאיל שכיר אצל השואל, בעוד אצל הספורנו, המקובל הוא כאשר המשאיל שאול אצל השואל. אידי ואידי חייבים לפרש את המקרה השני [שכור או שאול] על יסוד העיקרון של 'לא פלוג'. שניהם שונים מן החינוך בזה שאצלם זמן השאילה הוא הוא הקובע את מהות העיסקה (וכך נאה וכך יאה) בעוד נקודה זאת לא הובנה בספר החינוך כפי שביארנו. הרי שלפי הספורנו העיסקה 'עלתה דרגה', בעוד אצל המשך חכמה היא 'ירדה דרגה'. אידי ואידי סבורים ששאלה בבעלים אינה בכלל דין שאלה רגיל, שהשואל חייב באונסין.

היה זה הרש"ר הירש ז"ל אשר התייחס ישירות לדברי החות יאיר והשיב על תמיהתו בדרכו המיוחדת והייחודית. וזה לשונו (שמות כב, יג-יד):
והנה אמרה תורה שאדם שהעמיד את גופו לרשות חבירו, ואחר כך מסר לידו חפץ לשמירה, מסתמא לא הטיל עליו אחריות יותר

גדולה ביחס לחפץ, ממה שהשומר קיבל על עצמו ביחס אל גופו של המפקיד, ומן הדין אין המעביד חייב לשלם פיצויים לעובד שנפגע בגופו בשעת עבודתו, עכ"ל.

פירושו זה בנוי על ההבנה שמלת "עמו" מתייחסת אל השואל (שהוא גם המעביד) ולא אל החפץ המושאל. לכן כל עוד יש יחסי עבודה בין השואל ובין המשאל, פטור יהיה השואל (אפילו על פשיעה) באשר אין להטיל חיובים על החפץ של חבירו, יותר מאשר על גופו בעצמו.

ואמנם אחרי כל הדיון, עדיין מהדהדים אצלנו דברי בעל חוות יאיר: "ומי יתן ואדע לקרב דבר זה אל השכל".